

ЦИВІЛІЗУВАННЯ СХОДУ В ІСТОРИЧНОМУ НАРАТІВІ МІХАЛА БОБЖИНСЬКОГО: ВІД ПОЛЬЩІ ЯК «PRIMUS INTER PARES» ДО «МАРНОГО РОЗПОРОШЕННЯ ЖИТТЄВИХ СИЛ НА СХІДНОМУ ПРОСТОРИ»

Автор аналізує погляди Міхала Бобжинського, висвітлені в синтезі «Dzieje Polski w zarysie» (1879), на місце Польщі на мапі європейської цивілізації та його ставлення до руських територій, які були інкорпоровані до єдиного політичного організму Речі Посполитої.

Ключові слова: Міхал Бобжинський, Юзеф Шуйський, Йоахим Лелевель, ягелонська ідея, польська історіографія кінця XIX ст.

Головним героєм цієї статті є Міхал Бобжинський – польський історик, автор синтези «Dzieje Polski w zarysie», перше видання якої побачило світ у 1879 р. [2]. Міхал Бобжинський не приховував наміру поєднати історію з політикою та, як чи не кожний польський інтелектуал XIX ст., активно реагував на політичну ситуацію. Глорифікація сильної влади, за що критики закидали історикові монархічні уподобання, та піднесення ідеї органічної праці як єдиного способу зберегти політичне обличчя тогочасної Польщі проглядаються в «Dziejach Polski w zarysie» надзвичайно чітко. Те й друге впливало з т. зв. історичного прагматизму – кредо Бобжинського, спрямоване на віднайдення в минулому позитивних та негативних прикладів, корисних із перспективи майбутнього. Ще одним виразним маркером концепції Міхала Бобжинського є його просторові уявлення. Отож спробуємо поглянути, чим була для нього Європа та яке місце належало в ній Польщі, а також порівняти погляди Бобжинського з думками його історіографічного антагоніста – Йоахима Лелевеля та історіографічного однодумця – Юзефа Шуйського.

Лелевель, людина унікальної ерудиції, пильно цікавився картографуванням і вважав, що історія та географія неподільні [13]. Віддаючи данину впливовим у добу Романтизму ідеям культурно-географічного детермінізму, що були започатковані ще «Духом законів» Монтеск'є та авторитетно розвинуті німецьким географом Карлом фон Рітером, Лелевель постулював пряму залежність між характером народу та умовами, в яких він живе. З цього випливав запропонований істориком поділ європейських народів на північно-західних і південно-східних, де перших вирізняла спричинена суворим кліматом працьовитість,

а отже – «цивілізованість» [12, с. 249]. З іншого боку, Лелевель транслиував ідеї Леопольда фон Ранке про вищість західної культури як прямого спадкоємця пізньоантичної (римської) традиції, потужно підсиленої розвитком християнської думки. Натомість протилежним полюсом для історика виступав Схід, передовсім слов'янські землі, які засвоїли християнство та засади державної організації значно пізніше, і то лише наслідуючи західні взірці [4; 8]. За Лелевелем, уповні освоїти ці взірці мешканцям Сходу так і не вдалося через нібито притаманне слов'янському духові тяжіння до народовладдя – «gminowładztwa» [12, с. 251]. У Новий час це відставання обернулося втраченою можливістю впливати на перебіг історії, оскільки саме Захід став мірилом розвитку культури та політики [12, с. 261], але водночас Лелевель підкреслював, що «вроджена волелюбність» сформувала особливий хід польської історії.

Юзеф Шуйський вважав (знову ж таки суголосно з «учителем Європи» – Леопольдом фон Ранке) найважливішим в історії її політичні та цивілізаційні аспекти, і розглядав перші як оприявлення зовнішнього перебігу минулого, а другі – як свідчення внутрішнього розвитку суспільства [7, с. 159]. За його дефініцією, цивілізація сукупно охоплює «суспільні інституції, їх релігійний, моральний, інтелектуальний і матеріальний стан, <...> суму явищ, які народ створює без огляду на політичні факти, і які є <...> його капіталом та мірилом його позаполітичної цінності» [11, с. 2]. Що ж до поглядів Шуйського на місце Польщі в палітрі цивілізацій, то вони перегукувалися з концепцією Лелевеля про цивілізаційну молодість польської культури як периферії західного культурного простору, підвалини якого заклали антична

традиція та християнська Церква. У добу Середньовіччя до цього було додано ще й «залізну владу», натомість до Польщі цей мілітарний деспотизм прийшов кількома століттями пізніше, і владний чинник, надто слабкий від самого початку, поступово взагалі зник, поступившись релігійним впливам [6, с. 636–637].

Разом з тим Шуйському цілком не притаманний слов'яноцентризм Лелевеля – він радше солідаризується з позицією середовища Готелю Ламберт, яка, за визначенням Мар'яна Серейського, була зосереджена «не так на слов'янськості, як на зв'язку Польщі із Заходом, з латинською культурою», і власне через цю призму паризькі емігранти окреслювали її місце в історії. Як пише Серейський, «Захід став моделлю і критерієм цивілізаційного розвитку, в стосунку до якого Польща займала окраїнну, периферійну позицію молодшого брата, який радше запізнювався в розвитку, а не йшов попереду, як того хотіли романтичні месіаністи та республіканські історики» [5, с. 179]. У подібний спосіб розмірковує і Шуйський: «Не вміючи розлучитися з цією плямою молодості, ми сприймали приклади із Заходу завжди на вищому рівні і, швидше, виплітали з них власну імпровізовану версію, а не будували на їх стабільній основі» [11, с. 10].

Основою для ще однієї концепції Шуйського – так званої «теорії простору», – згідно з якою Польща, просуваючись на Схід, втратила зв'язок із Заходом і занедбала свої внутрішні інтереси [7, с. 157], послужила давня ідея польського сарматизму XVI–XVII ст. про місію Польщі як *antemurale christianitatis*. Як слушно зауважив Генрик Слочинський, пов'язання польської історії після Люблінської унії 1569 р. з цивілізаційно нижчим східним сусідом означало в інтерпретації Шуйського точку відліку поступового віддалення Польщі від Заходу [6, с. 635], а отже – втрату шансів на інтеграцію до західної цивілізації і марнування сил, що їх можна було спрямувати на внутрішній розвиток (варто нагадати, що про деструктивний наслідок приєднання східних територій до Корони Польської писав і Йоахим Лелевель [6, с. 641]).

Прірву між культурами Сходу і Заходу Шуйський сприймав як даність, котру не може подолати спільна християнська віра, адже для нього маркером цивілізованості був лише католицизм. Оскільки ж «цивілізаційна молодість» Польщі перешкождала їй стати повноцінним членом західної спільноти, то історик призначає середньовічним полякам роль передмур'я слов'янського світу від германізації, а в Новий час – від орієнтальних впливів Москви [3, с. 21]. Варто додати,

що максималістське окреслення цього протистояння було характерним для раннього періоду творчості Шуйського – його першої синтези 1867 р. Натомість у другій, яка побачила світ 1880 р., вже після виходу у світ праці Бобжинського, ознаки постульованої Лелевелем слов'янської унікальності тьмяніють, поступаючись наголошенню зусиль, витрачених на цивілізаційну колонізацію Сходу [12, с. 236].

Той самий комплекс цивілізаційно-просторових ідей [6, с. 633–681] притаманний і синтезі Міхала Бобжинського, але, позаяк обидві книжки побачили світ практично водночас, першість того чи іншого автора складно визначити. Отож далі спробуємо порівняти інтерпретацію цієї проблеми в обох працях. Для Шуйського запізнення в перейманні канонів західної культури зумовило неправильний напрям розвитку вже на зорі польської історії, коли мілітарний деспотизм Болеслава Хороброго заблокував становлення ієрархічного станового суспільства, що почало формуватися з нових політичних одиниць, «затиснутих залізним кільцем Болеславової влади» [10, с. 173]. Натомість у Бобжинського Болеслав Хоробрий оцінюється як один із найуспішніших польських королів, бо країна завдячувала йому не тільки величчю, яку він приніс, утвердивши християнство в державі, а й тим, що за його правління Польське королівство з кількох дрібних слов'янських племен стало «державою, яка чинить опір ворогам, розвиває господарчу працю, підсилює суспільні стосунки і поширює цивілізацію» [2, с. 83].

Як бачимо, те, що Шуйський інтерпретує як перешкоди органічному розвитку, Бобжинський, навпаки, вважає за перші прикмети цивілізаційного поступу. Це можна пояснити тим, що для Бобжинського поняття «цивілізація» мало не так культурну, як політичну конотацію. Коли Шуйський, відокремлюючи владу від культурної складової, звертав увагу на те, що діяльність енергійних правителів подеколи обертається негативними наслідками для суспільства, то в сприйнятті Бобжинського сильна влада та цивілізація виступають синонімами. Це добре простежується на прикладі опису ним Русі: упродовж X–XI ст. Київська держава, керована династією Рюриковичів, була транслятором візантійської цивілізації, ба навіть впливала на розвиток Польщі нарівні з латинським Заходом [2, с. 48]. Коли ж династія ослабла від феодалної роздробленості та монгольської навали, стала очевидною потреба в новому цивілізованні руських теренів, але вже на західний лад, і тут прийшла на допомогу Польська Корона, зміцнена у XIV ст. успішним правлінням Казимира

Великого, який не тільки вивів Польщу на поважне становище в Центральній Європі [2, с. 161], а й здобув для неї визнання західних країн: «Польща, зрештою, відновила значні позиції в Європі; королі, імператори і папи римські шукали симпатії польського короля, і в кожній політичній справі, яка хвилювала тогочасний світ, вирішальну вагу мав голос Казимира Великого» [2, с. 162].

З погляду Шуйського, діяльність Казимира Великого аж такою успішною не була. По-перше, він негативно впливав на органічний розвиток, бо запроваджені ним реформи були надто раптовими, а по-друге, сформовані ним «штучні соціальні перегородки» сприймалися «у світлі слов'янських демократичних інстинктів» як чужорідні, «заграничні» [9, с. 219]. І, хоч король щиро прагнув закласти фундамент нового суспільства, «цивілізаційна молодість» Польщі зумовила брак еліти, яка могла б стати реципієнтом та сподвижником модернізаційних перемін [6, с. 638–639].

Просування на Схід, започатковане Казимиром Великим, Шуйський оцінював за фатальну помилку польської історії. Для Бобжинського натомість – це один із найважливіших доказів успішності Польщі. Русь у його тексті виступає символом багатства: згадки про неї завжди супроводжують епітети «bogata» або «obfita» (це помічаємо і в описах ранніх колонізаційних рухів, і в сюжеті з укладенням Люблінської унії, і в жалях за теренами, що відійшли до козацької держави [2, с. 47, 75, 152, 157, 159, 162, 178, 181, 182, 189, 232, 233, 366, 370, 410]), і то не лише завдяки розлогості обширу, а й тому, що вона відкривала шлях до Чорного моря – головної артерії тогочасної торгівлі, і її приєднання винагороджувало територіальні втрати на західних рубежах королівства [2, с. 157–158].

По смерті Казимира в боротьбу за Русь вступив новий гравець – Велике князівство Литовське, мешканців якого Бобжинський називає «дикунями», зануреними «у варварство і темряву історії» [2, с. 175]. Просуваючись на південь, литовські князі захопили «відносно цивілізовану Русь» [2, с. 177–179], але боротьба за неї з Польщею тривала недовго, бо литвини визнали переваги польського сусіда, цивілізаційно вищого за русинів, який до того ж потребував нової династії на своєму троні. Культурна перевага Польщі на момент Кривської унії 1385 р. була настільки значною, що король Владислав Ягайло, хоч і литвин, відразу продовжив східну політику Казимира Великого. Незважаючи на дикунське коріння Ягайла, Бобжинський тепло називає його «наш Ягайло» [2, с. 178], оскільки йому вдалося і руські справи, і налагодження контактів із Заходом.

Проте вершиною польської цивілізаційної місії, основи якої заклав ще Казимир Великий, Бобжинський вважає Люблінську унію 1569 р., яка підсумувала мирне завоювання Литви й Русі і перетворила Польщу на впливового політичного гравця в Європі: «Завдяки мудрості й зміцненню своїх сил за Казимира Великого Польща втілила своє мирне завоювання Литви і Русі, а завдяки поєднанню тих трьох народів в одну величезну державу змогла отримати свою тогочасну перевагу в Європі» [2, с. 178].

У щойно процитованому пасажі привертає увагу згадка про три народи Речі Посполитої. Коли не брати до уваги так і не реалізованого на політичному рівні дискурсу Гадяцької угоди 1658 р., ця формула суперечить словництву польських джерел XVI–XVII ст., зате відповідає повстанським гаслам XIX ст., тобто є виразною реплікою політичних позицій Бобжинського, згодом увиразнених у його адміністративній кар'єрі. Утім, позірній рівності трьох народів суперечать розкидані по тексті синтези «цивілізаційні» оцінки, згідно з якими русинам відведено вищий щабель, ніж литовцям (згадки про «литовське дикунство» трапляються в синтезі раз за разом, натомість Русь такими інвективами не супроводжується за винятком епізоду, де православ'я названо однією з «поганських релігій», з якими боровся ревний католик Єжи Осолінський [2, с. 372]), але найвищу сходинку посідають, звісно, поляки. Саме за їхньою допомогою Вітовт здобув владу над руськими землями, але після його поразки від татар у битві над Ворсклою чорноморське узбережжя втрачає не він, а Польща (!) [2, с. 181]. Так само Польщі дістаються лаври переможця в цивілізаційному змаганні з Тевтонським орденом, причому Грюнвальдська битва 1410 р. постає в описі як смертельний бій між слов'янським та німецьким світами, і це промовисто перегукується з поглядом Шуйського на Польщу як передмур'я Сходу від германської загрози: «На полях Грюнвальду повинен був спалахнути величезний бій між германським світом, що ним керував Тевтонський орден, і слов'янським світом, у якому перше місце посідала Польща» [2, с. 183].

Завдяки Грюнвальду Польське королівство пригорнуло до себе частину Пруссії та Помор'я, але головний меседж тріумфу історик убачає навіть не в цьому, а в тому, що полякам вдалося подолати цивілізаційно вищого супротивника: «Це був найвеличніший тріумф, який коли-небудь здобула Польща, вже не над язичницькою та варварською Литвою, а над цивілізованим і набагато вищим за неї з багатьох поглядів німецьким елементом» [2, с. 215].

Юзеф Шуйський оцінює здобутки Владислава Ягайла, та й усю добу правління Ягелонів XIV–XVI ст., набагато стриманіше. Ягайло в його описі – це передовсім чужинець, який розірвав зв'язок короля з суспільством своєї країни; не розуміючи його потреб, він виконував «роботу за контрактом», немов така собі третя сторона, що вирішує міжстанові сутички, посилені з приєднанням нових східних територій [6, с. 639–640]. Отож, коли у Бобжинського доба Ягелонів знаменує народження правової держави Нового часу, то у Шуйського йдеться передусім про остаточне завмирання фази органічного розвитку Польщі [6, с. 646]. Люблінську унію Шуйський, як і Бобжинський, вважає переломним моментом, який вивів поляків за межі «первісної території слов'янської маси» [10, с. 157–158], однак це призвело до розпорошення життєвих сил та в підсумку знаменувало провіщення майбутньої катастрофи польської держави, оскільки простір Сходу сприяв наростанню «деморалізації та анархії»: «Безграниччя держави і її різномірність не дозволили їм (королям) ефективно зайнятися впровадженням внутрішньої організаційної праці, <...> простір Сходу став істотним чинником глибокої деморалізації та анархії» [6, с. 643].

Ще глибше на Схід, за Руссю, пролягала Московія, згадки про яку у Шуйського та Бобжинського суттєво відрізняються. Для Шуйського – це найбільший ворог Польщі. Досліджуючи його антиросійський дискурс, Мирослав Філіповіч навіть доходить висновку, що в польській історіографії важко знайти схожий приклад такого відторгнення, хоч у другій половині XIX ст. підстави для цього були, як-от: Кримська війна, розгром Січневого повстання, діяльність станьчиків у Австрії тощо [3, с. 23]. Характерно, проте, що Шуйський підкреслює відмінність русинів-українців («нашого Сходу») від московитів-росіян. На думку Генрика Слочинського, це можна кваліфікувати як пошук союзника по цивілізації [6, с. 676–678], адже, включаючи русинів до орбіти власної культури, поляки конструювали буфер між собою та московським Сходом і тим самим позбувалися месіаністичного тягаря цивілізаційного передмур'я. Бобжинський, на відміну від Шуйського, описує московські справи досить приязно, особливо за правління Петра I, який «працював над цивілізацією своєї держави» і намагався реформувати її на західний лад [2, с. 235]. Утім, першість у таких спробах історик усе одно віддає Польщі, яка ще в період Смути претендувала на московський престол, і цей план, за його оцінкою, міг би увінчатися поширенням зони «західної цивілізації»: «Цей план відкривав вплив

цивілізації заходу на широку північ, наближав до себе два побратимчі народи, і міг колись поєднати їх в одну державу» [2, с. 353].

Претензії Вазів на московський престол, як констатує Бобжинський, не увінчалися успіхом через брак єдності в польському суспільстві, тож неспроможність до розширення впливів на Схід і Північ стала першою ознакою занепаду польського цивілізаційного покликання. У ході Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. ослаблення Польщі стає особливо помітним на тлі піднесення західних країн – німецьких князівств, Франції, Англії та Нідерландів, і поступово «польський голос у загальноєвропейських справах слабне» [2, с. 359, 363]. Водночас міцнішає Московія та з'являються інші сильні гравці – Османська імперія та Швеція, зокрема друга, що «горує в Європі своєю військовою тактикою» [2, с. 392]. Польща опиняється в регіоні Східної Європи (в оригіналі – «*Europę środkową*» [2, с. 368]), а її спроби повернутися до Заходу виявляються марними. Водночас руські латифундії магнатів розростаються дедалі більше на схід, аж до теренів, контрольованих козацтвом. Козацьку проблему Бобжинський називає важливою «соціальною, релігійною та політичною справою» [2, с. 366] – як бачимо, вже не цивілізаційною, як доти він окреслював усе, що пов'язував із Руссю. Козацькі походи загострюють взаємини з Османською імперією, і Польща розпочинає «Святу війну – великий християнський похід проти півмісяця» [2, с. 371]. Від цього моменту тема розвитку зникає зі сторінок синтези, поступаючись картинам занепаду.

Підсумовуючи, можна констатувати, що, хоч Бобжинського називали більшим песимістом, ніж Шуйський, порівняння їхніх просторових орієнтацій цього не засвідчує. У Бобжинського Польща занепадає через послаблення влади та втрату єдності; ніхто умисно її не знищує, просто поруч із нею постають нові, сильніші гравці, конкуренції з якими вона не витримує. Це аж ніяк не перекреслює життєздатності й переможної сили польської цивілізаційної місії на Сході. Започаткувавшись ще за Казимира Великого, польський цивілізаційний рух «мирно завойовує» Русь і Литву та врешті увінчується триумфом Люблінської унії, що об'єднала три народи в потужну та авторитетну державу зі спільною (звісно, польською) культурою. Провину ж за ослаблення цієї держави Бобжинський перекладає на короткозорість еліти, неувважність до такої важливої справи, як козацька проблема, дезорганізацію суспільства та викликаний нею хаос, тобто на реальні причини суто внутрішнього політичного характеру. У синтезі

Шуйського натомість комплекс причин живцем перенесено з романтичної філософії історії: культурно-географічного детермінізму (неможливість «обживання» чужого польському духові простору); віри в силу лише «органічного» розвитку, закладеного Провидінням для певного

народу (що було порушено як через запровадження «чужоземних» соціальних практик, так і через рух на Схід); іншування Сходу як простору анархії та недоцивілізації, започаткованого просвітницькою думкою та розвинутого в добу Романтизму [1].

Список літератури

1. Вулф Л. Винайдення Східної Європи : Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф ; пер. Сергій Біленький. – Київ : Критика, 2009. – 591 с.
2. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / Michał Bobrzyński. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1879. – 495 s.
3. Filipowicz M. Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii Polskiej od końca XIX wieku po II wojnę światową / Mirosław Filipowicz. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 222 s.
4. Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały / Oskar Halecki ; Przełożył Jan Maria Kłoczowski. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1994. – 228 s.
5. Serejski H. M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej / Henryk Marian Serejski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973. – 342 s.
6. Słoczyński H. M. Koncepcja przestrzeni w syntezie dziejów Polski Józefa Szujskiego i jej polityczne uwarunkowania / Henryk Marek Słoczyński // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa : Semp, 2011. – Rocznik CXVIII, nr. 4. – S. 633–681.
7. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918 / Andrzej Stępnik. – Lublin, 1998. – 320 s.
8. Szűcs J. Trzy Europy / Jenő Szűcs ; Przełożył Jan Maria Kłoczowski. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1995. – 134 s.
9. Szujski J. Charakterystyka Kazimierza Wielkiego / Józef Szujski // Szujski Józef. Dzieła. – T. 6. – Kraków, 1888. – S. 210–232.
10. Szujski Józef. Kilka uwag o „Dziejach Polski” w krótkim zarysie Michała Bobrzyńskiego / Józef Szujski // Dzieła. – T. 7. – Kraków, 1888. – S. 171–202.
11. Szujski Józef. Z wykładów o dziejach cywilizacji w Polsce / Józef Szujski // Szujski Józef. Dzieła. – T. 7. – Kraków, 1888. – S. 2–18.
12. Wierzbicki A. Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej / Andrzej Wierzbicki. – Warszawa, 1984. – 346 s.
13. Wilczyński P. L. Joachim Lelewel's Geographical Ideas and Heritage [Electronic resource] / Piotr L. Wilczyński. – Mode of access: http://old.up.krakow.pl/geo/lelewel/lelewel_eng.pdf. – Title from the screen.

L. Kovshun

UNCERTAIN CIVILIZING OF THE EAST IN MICHAŁ BOBRZYŃSKI'S HISTORICAL NARRATIVE: FROM “POLAND AS PRIMUS INTER PARES” TO “USELESS WASTING OF VITAL FORCES ON THE EAST”

In her article author analyzes the views of Polish historian Michał Bobrzyński, covered in his synthesis “Dzieje Polski w zarysie” (1879), dedicated to symbolic geography. Author questioning the place of Poland on the map of European civilization in Michał Bobrzyński's work, and compare it to the views of another two Polish historians – Joachim Lelewel and Józef Szujski, which are perceived to be a Bobrzyński's ideological opponent and an ally. Author examines this statement through visions of that three authors on Polish attitude of Rusin territories that were incorporated into a single political body of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Szujski's views on the place of Poland in the palette of civilizations echoed with the concept of civilization, developed by Lelewel, where Polish culture is seen as a periphery of Western cultural space, which foundations laid in the ancient tradition and the Catholic Christian Church culture, and which were not properly inherited by Poland. When Szujski seen Polish expanture to the Eastern territories as lost opportunity to establish contact with the West and neglecting of their domestic interests, Bobrzyński explains Polish decline by weakening of its royal power and loss of cohesion. This does not undercut the viability and strength of the victorious Polish civilizational mission in the East. The real reason of purely domestic political nature Bobrzyński translates onto elite inattention to such important matters as the Cossack problem, disorganization of society, and the consequent chaos. Therefore, aspects, which Szujski interpreted as interference in organic growth, Bobrzyński contrary seen as the first signs of civilization progress. This can be explained by the fact that Bobrzyński's concept of “civilization” has not cultural but political connotation. When Szujski drew attention to the fact that the activity of energetic rulers sometimes has negative consequences for society, in Bobrzyński's narrative the strong power and civilization appear synonymous.

Keywords: Polish historiography, Michał Bobrzyński, Józef Szujski, Joachim Lelewel.

Матеріал надійшов 28.03.2017